

Faiq Ələkbərlı
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VII Yazı

Bütün bunlara baxmayaraq, Güney Azərbaycanda polis və təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyəti daha da genişləndirilmiş, hərbi qüvvələrin silahlı dəstələri "gecə ovuna" çıxaraq yüzlərlə insanı həbs etmiş, terror üsulları ilə ataraq neçə-neçə Azərbaycan ziyalisini məhv etmişdilər. Məsələn, Məhəmmədza Pəhləvi dövründə də əsas işıqamətlərdən biri Ə.Kəsevini 1920-ci illərin birinci yarısında irəliləndirən "Azəri dili" nəzəriyyəsini daha geniş şəkildə əsaslandırmaqdan, güney Azərbaycanda fars dilinin mövqeyini, onun Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatın əsas dili olduğunu hərtərəfli əks etdirməkdən, bununla da Azərbaycan Türk dilinin rolunu heçə endirməkdən və Türk dili uğrunda mübarizənin mənasızlığını sübut etməyə çalışmaqdan ibarət idi. Vıdadi Mustafayev hesab edir ki, bu yöndə fəaliyyət göstərən dörd müəllifin rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır: "Bunlardan ikisi – Mənuəqər Mürtezəvi və Əziz Dövlətabad Azərbaycandanı idi və birincisi, "Azəri dili" nəzəriyyəsini geniş şəkildə əsaslandırmaqda, o birisi Azərbaycanda ədəbiyyatın fars dilində yaradıldığını sübut etmək məsələsi ilə məşğul idi". 1

Ümumiyyətlə, 1960-1970-ci illərdə də rəsmi İran tarixçiliyi Azərbaycan xalqını və dilini (Türk və Türk dili) təhrif etməkdə, Ə.Kəsevindən qalan "Azəri nəzəriyyəsi"ni təkrarlamaqda idi. Bu qeyri-elmi nəzəriyyə öncəki illərdə olduğu kimi M.Mürtezəvi, Rzazadə Şəfəq, Əbdüləli Karəng, S.Şüari, Yehya Zökə, Şəfi Cavadi və başqalara tərəfindən davam etdirilmişdir.

Eyni zamanda, Pəhləvilər dövründə Azərbaycan türklərinə aid milli coğrafi adların, toponimlərin farslaşdırılmasına çalışılırdı. Qalibə Hacıyeva (Gültəkin) yazır: "Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, Pəhləvi sülaləsinin heyata keçirdiyi bu şovinist siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir". 2 Q.Hacıyeva (Gültəkin) bu və ya digər məsələləri "Cənubi Azərbaycan toponimləri" kitabında geniş şəkildə tədqiq etmiş, qədim Türk toponimləri ilə bağlı bir sıra maraqlı mülhizələr irəliləndirmiş xüsusilə də, Oğuz boyları adlarının hər birini ayrı-ayrılıqda izah etmişdir. 3

Beləliklə, 1950-1970-ci illərdə çox zor şərtlər altında da olsa, Azərbaycan xalqı arasında milli-demokratik ruhlu yeni bir ziyalı nəsli yetişdi. Məsələn, Səməd Behrəngi, Məmmədhusəyn Şəhriyar, Səhənd, Həkimə Billuri, Həbib Sahir, Həmid

Nitqi, Əli Təbrizli, Zehtabi və başqaları milli-demokratik ruhun daşıyıcıları kimi Azərbaycan mədəniyyət tarixində mühüm yer tutdular.

Bizcə, Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ərəfəsində və Milli Hökumət dövründə mədəniyyət sahəsində atılan addımlar misilsiz bir sərvət olmuşdur. Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan qəzet və jurnallarla yanaşı, yeni kitabların işıq üzü görməsi, təhsilin Azərbaycan türkcəsində həyata keçirilməsi bunun ən bariz nümunələridir. Doğrudur, irançı Pəhləvilər rejimi ABŞ-in hərbi dəstəyi ilə milli mədəniyyətimizi məhv etmək üçün bütün yollara el atdı. Ancaq Milli hökumət dövrünə ortaya qoyulan əmək, düşmənlərin

büsü fars etnosuna buraxmış olan Türklük, bu yanlışlığın belasını çox ödəmək məcburiyyətində qaldı. Tarixində ilk dəfə məzlum millət durumuna düşdü. İrəqçi Pəhləvi rejimi Türklüyün varlığını rədd etdi, onunla münasibətlərində qatı bir assimilyasiya siyasəti həyata keçirdi. Türklük, İranın bütünlüyü, Pəhləvi hakimiyyəti üçün əsil təhlükə sayıldı". 4

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə, xüsusilə də 1950-ci illərdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) özünü toparlamağa çalışdı. Səməd Bayramzadə yazır ki, Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının məğlubiyyətindən sonra ADF mühacirət etməyə məcbur oldu, partiyanın siyasi fəaliyyət tarixində

yet proqramına təşkilatı işlər, qeyri-əleq şərəitdə qəzetlərin çapı, Azərbaycan cavanlar və qadınlar cəmiyyətlərinin təşkili, ADF və İXP Mərkəzi Komitələri (MK-ları) ilə rəhbərlik yaradılması kimi məsələlər daxil idi". 5

Səməd Bayramzadəyə görə, 1950-ci illərdə ADP MB özünün mətbu orqanlarında ADF mövqeyindən və onun şüarları ilə çıxış etmiş, onun proqram və rızaməməsini bu çıxışlarda əsas götürmüşdür. S.Bayramzadə daha sonra yazır: "ADF-nin fəhlə partiyası olması mövqeyindən çıxış edən İXP MK-sı da 1952-ci ildən başlayaraq İranda vahid fəhlə partiyasının yaradılması uğrunda mübarizəyə başlamış və göstərmişdir ki, bir ölkədə bir neçə

fəsinde və inqilab dövründə yenidən fəallaşmış, İXP-dən fərqli olaraq Azərbaycan milli hərəkatını və Aytullah Şəriətəddinin dəstə-xəttini dəstəkləmişdir. Ancaq İran İslam rejimi öz yerini möhkəmlətdikdən sonra onun fəaliyyətini tamamilə qadağan etmişdir. Bunun da nəticəsində ADF-nin üzvlərinin bir çoxu Avropaya, ABŞ-a, Türkiyəyə, Quzey Azərbaycana və digər ölkələrə mühacirət etmişlər.

Ümumiyyətlə, 1960-cı illərdən sonra Azərbaycan Demokrat Fırqəsi daha çox Quzey Azərbaycanda və mühacirətdə fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur. 1962-1966-cı illərdə ADF-in Bakı Komitəsinin birinci katibi Söhrab Tahir olmuşdur.

Ariyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

müstəqil fəhlə partiyasının fəaliyyəti qələbəni təmin edə biləcək birliyi nəinki pozur, hətta onun parçalanması üçün şərait yaradır və mövqelərini zəiflədir. ADF rəhbərliyi birliyin yaradılması zərurətini qəbul etməklə üç partiyanın (Kürdüstan Demokrat Partiyası, ADF və İXP) MK nümayəndələrindən ibarət "Vahid hərəkat komitəsi" və ya "Əlaqə bürocu" adı altında bir mərkəzin yaradılmasını təklif edirdi. 8 il müddətində (1952-1960-cı illər) bu bəhanə zəminində ADF və İXP rəhbərləri arasında ideoloji və taktiki mübarizə getmiş və hər tərəf öz mövqeyinin düzgünlüyünü müdafiə etməyə çalışmış və nəticədə o dövrdə Sov.İKP rəhbərliyinin məsləhətini əldə rəhbər tutan "demokratlar" və "tudeçilər" İXP-nin qələbəsini təmin etmişlər". 6

Bununla da, 1960-cı ilin avqustunda Sovetlər Birliyinin təzyiqlə nəticəsində ADF yenidən İXP-yə (Tudeyə) birləşdirilmiş, o, formal şəkildə öz adını və Mərkəzi Komitəsinin qoruyub saxladığı Bütün hallarda ADF-nin İXP-yə birləşdirilməsi Güney Azərbaycan milli hərəkatına böyük zərbə olmuşdu. S.Bayramzadə yazır: "Tarixi təcrübə göstərdi ki, İXP və ADF-nin birləşməsi İran xalqlarının demokratik hərəkatına müəyyən zərbələr vurdu: 1) hər iki partiya 8 il müddətində demokratik qüvvələrin rejimə, terrora, zorakılığa və imperializmin ölkədəki təcavüzkar siya-

1979-2014-cü illərdə isə ADF-nin sədri Əmirəli Lahrudi olub. Quzey Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ADF-nin fəaliyyətində canlanma olmuşdur. Uzun müddət Əmrəli Lahrudinin sədrlik (1979-2014) etdiyi ADF hər zaman Azərbaycan Milli hərəkatının istiqalət ideyasına sadıq qalmışdır.

Ə.Lahrudidən sonra ADF MK-nin sədri Vəhə Quluzadə, daha sonra da Adilə Cəmilbulənd olmuş, ancaq 2019-cu ilin noyabrında fırqə daxilində müəyyən anlaşmazlıqlardan sonra ADF ad altında iki qurum meydana çıxmışdır. Belə ki, özünü ADF-nin əsil varisi kimi təqdim edən Fəhlə Hüseynzadə (ADF MK-nin sədri), Səməd Bayramzadə (ADF MK-nin sədr müavini) və başqaları Adilə Cəmilbuləndin başlıq etdiyi ADF-nin legitimliyini iddia edirlər. Şübhəsiz, bu kimi hallar Bütöv Azərbaycan ideyasının gerçəkləşməsi, o cümlədən Güney Azərbaycan milli hərəkatının qalibiyyət hədəfinə çatması yolunda yaxşı hal deyildir. Ümid edirik ki, qısa müddət ərzində ADF əvvəlki nüfuzunu bərpa edəcək və yenidən vahid orqanlaşdırılacaq.

1 Mustafayev Vıdadi. 1958-1978-ci illərdə İran elmi fikrində Azərbaycan dili məsələsi. // Bakı-Təbriz. Dünya Azərbaycanlılarının dergisi. N3 (6). Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2006, s.45

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mərhələdə, xüsusilə də 1950-ci illərdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) özünü toparlamağa çalışdı. Səməd Bayramzadə yazır ki, Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının məğlubiyyətindən sonra ADF mühacirət etməyə məcbur oldu, partiyanın siyasi fəaliyyət tarixində yeni, ikinci mərhələ başlandı. O, yazır: "Həmin mərhələnin başlanğıcında Cənubi Azərbaycanın siyasi həyatında müxtəlif mütərəqqi cavanlar təşkilatları fəaliyyətə başladı

xində yeni, ikinci mərhələ başlandı. O, yazır: "Həmin mərhələnin başlanğıcında Cənubi Azərbaycanın siyasi həyatında müxtəlif mütərəqqi cavanlar təşkilatları fəaliyyətə başladı. Lakin İran irticası tərəfindən bu ərəzədə terror rejimi yaradıldığından yerlərdə ADF təşkilatlarını bərpa etmək və Azərbaycanın, eləcə də İranın bütün demokratik qüvvələri ilə əlaqə saxlaya biləcək mərkəzi idarə aparatı yaratmaq mümkün olmadı. Belə bir vəziyyəti 1948-1953-cü illərdə İranın güclü ictimai-siyasi Salamulla Cavidin rəhbərliyi ilə Tehranda təşkil edilmiş və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokrat Partiyası Mərkəzi Bürosu (ADP MB) öz üzərinə götürdü. ADF MB-nin fəaliyyəti

sətinə qarşı mübarizəsinə rəhbərlik etməsi əvəzinə öz enişlərini aralarındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa sərf etmişlər; 2) İXP MK və ADF MK üzvləri arasındakı ziddiyyətlər milli çəkişmə xarakteri aldı. Belə çıxdı ki, ADF Azərbaycanlı və İXP isə fars millətləri nümayəndələrinin mənafeələrini təmsil edir. Son nəticədə müxtəlif millətlərdən olan xalq kütlələri içərisində də partiyanın nüfuzu aşağı düşməklə ona qarşı ögey münasibət formalaşdı; 3) cəmiyyətin müəyyən qüvvələri (əsasən orta təbəqələr) belə bir partiyanın arxasınca getməkdən imtina etdilər və onun şah rejimi üzərində qələbəsinə inamı itirdilər". 7

ADF yalnız "İslam inqilabı" ərə-

2 Gültəkin Qalibi. Azərbaycanın güneyində farslaşdırılmış qədim Türk toponimləri // Güney Azərbaycan: Tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərneşr, 2010, s.158

3 Hacıyeva Qalibi. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 2008, s.84-100

4 Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millət-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınları, 2019, s.572

5 Bayramzadə Səməd. ADF-nin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülhizələr// "21 Azer-70" mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, "Araz", 2015, s.165

6 Yene orada, s.167

7 Yene orada, s.168